

УДК 17.037

М 69

Юрій МИХАСЯК

ДЕВІАНТНІСТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДХИЛЕНЬ. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджуються такі соціальні відхилення, як девіантність, деліквентність та злочинність, аналізується маргінальність та соціальна “аномія”, а також питання суб’єктивного сприйняття девіантності, її прихованих форм та історичних підвидів; розглядаються причини відхилення від соціальних норм, криз соціальної адаптації та методів соціального регулювання.

***Ключові слова:** девіантність, криза адаптації, соціальне напруження, аномія, маргінальність, соціальні відхилення.*

Проблеми відхилень від суспільних норм є, мабуть, найпершими серед тих, які постали перед людською цивілізацією. Практично усі теорії походження держави – чи це патріархальна теорія Аристотеля, чи договірна теорія Г.Гроція або теорія насильства Є.Дюркгейма – будуються на об’єктивній необхідності забезпечити виконання певних правил усіма членами суспільства. Вже у найдавніших дослідженнях суспільства знаходимо спроби вивчення шляхів подолання цих проблем. Але слід зазначити, що й на сьогодні не існує однозначних висновків про глибинну суть цих відхилень, загальну картину їх взаємозв’язку з іншими явищами, а тим більше про наближення до їх якщо не подолання то хоча б взяття під контроль. Тому аналіз сутності девіантності в системі соціальних відхилень є, безумовно, актуальним.

Вивченням цієї проблеми займалися психологи, теологи, правники. Насправді ж системне дослідження суспільних норм

та явищ, пов'язаних із їх перебудовою, можлива лише завдяки синтезу багатьох дисциплін, що в тій чи іншій мірі стосуються вивчення людини та суспільства. Тут неможливо віднайти більш-менш актуальне знання без застосування теоретичної бази соціальної психології, психоаналізу, соціоніки, соціології, культурології, історії та й, звісно, філософії. Зокрема у наукових розвідках А.Адлера добачаємо дослідження питання взаємозв'язку комплексів неповноцінності та домінування при виникненні асоціальної поведінки [1], Е.Дюркгейм аналізує теорію конфлікту та аномії, загалом вийшовши за межі внутрішнього світу індивіда [6]. Емпіричним джерелом досліджень став багаторічний досвід ліберальних та тоталітарних устроїв. Складність досліджень пояснюється ще й тим, що практично кожна значуща психологічна, соціологічна чи філософська система конструє своє бачення цього феномену в межах власної теорії [7]; [2]; [5].

Загальноприйнятим у сучасній науці є тлумачення відхилень від соціальних норм як *девіантність, деліквентність чи злочинність*. Поряд із тим виділяють такі явища, як *пасіонарність, агресивність та насильство*, які також дуже часто визнають формами соціальних порушень. Дослідження ускладнюється поділом норм на природні та юридичні, які часто мають абсолютно різний характер, неоднозначністю розуміння понять “норма”, “межа допустимого відхилення”, адже загальновідомо, що мабуть, нема людини, яка зовсім не порушувала б соціальних норм.

У зв'язку із цією поліфонією світоглядних конструктів девіантності, нашою *метою* є характеристика складної системи співвідношень у підході до кваліфікації різних форм асоціальної поведінки, а також визначення її природи.

Часте намагання психологів пояснити конфлікт із суспільством внутрішніми кризами особистості не враховує, що часто порушення соціальних норм – це не стільки вияв власної слабкості, як просте небажання їм підкорятися внаслідок їх обтяжливості. Для гармонійно розвиненої людини у демократичному суспільстві немає потреби відмовлятися від

конструктивної взаємодії з іншими членами спільноти, проте, сучасна здорова людина в умовах іншої історичної доби, у більшості своїх дій, без сумніву, була б “асоціальною”.

Вихідним для розуміння відхилень слугує поняття “норма”. У теорії організації склалося єдине – для природних і суспільних наук – розуміння норми як межі, міри припустимого (з метою збереження і зміни системи). Для фізичних і біологічних систем допустимі межі структурних і функціональних змін, що забезпечують збереження об’єкта і відсутність перешкод для його розвитку. Це – природна (адаптивна) норма, що відображає об’єктивні закономірності збереження і зміни системи.

На відміну від природних норм фізичних і біологічних процесів, соціальні норми складаються як результат адекватного або спотвореного відображення у свідомості і вчинках людей об’єктивних закономірностей функціонування суспільства. Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку (як природними), або недостатньо адекватні і суперечать їм. У цьому випадку аномальною стає “норма”, “нормальні” відхилення від неї. От чому соціальні відхилення можуть мають на суспільство різний вплив. Позитивні слугують засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних або реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість, наукова, технічна, художня, суспільно-політична діяльність. Негативні – дисфункціональні, вони дезорганізують систему, підриваючи часом її основи. Це – соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид. Межі між позитивним і негативним поведінням рухливі в часі і просторі соціумів. Крім того, одночасно існують різні ”нормативні субкультури” (від наукових співтовариств і художньої “богеми” до гуртів наркоманів і злочинців). Позитивність чи негативність соціальних відхилень можна лише відносно певної соціальної системи і лише в чітко окреслений проміжок часу. Безсумнівно що короткотерміновий позитив для такої системи в подальшому може для неї мати абсолютно протилежні

наслідки. Та й будь-яка оцінка здійснюється через призму панівних цінностей, при чому існування такої соціальної групи чи державного об'єднання може суперечити уявленням про “справедливість” та інші загальнолюдські цінності і загибелі інших спільнот, а то й усього людства. До того ж, як показала історія, тоталітарні режими здатні кардинально змінювати пануючі у суспільстві цінності.

Аналіз зарубіжних праць із соціології вказує на складну систему співвідношень у підході до кваліфікації різних форм асоціальної поведінки. Найчастіше, найменш значні відхилення вважають деліквентними, усі інші девіантними, найбільш важкими з яких є злочини. За англomовною версією вільної енциклопедії “wikipedia.org” девіантність треба досліджувати передовсім через призму суспільної поведінки [8].

Так, під девіантною (лат. – відхилення) поведінкою ще з часів, засновник терміна американського соціолога Роберта Кінга Мертона розуміється:

1) учинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам);

2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам) [7].

У першому значенні девіантна поведінка – переважно предмет психології, педагогіки, психіатрії. У другому значенні – предмет соціології та соціальної психології. Зрозуміло, таке дисциплінарне розмежування відносне.

До основних форм девіантної поведінки у сучасних умовах належать злочинність, алкоголізм, проституція, наркоманія. Кожна форма девіації має свою специфіку. Як наслідок бачимо, що найчастіше девіантною вважається виявлена антисоціальна поведінка, зумовлена нездатністю чи небажанням індивіда пристосуватися до вимог суспільства. А поведінка також спрямована на шкоду суспільству, яка здійснюється суб'єктом із законними повноваженнями

(наприклад, видача Кабінетом міністрів шкідливих для економіки країни актів індивідуального застосування), девіантною визнаватися не може.

У сучасній науці відсутня глибока класифікація девіантності. Усі дослідження зводяться в основному до виявлення механізму та форм такої поведінки, а також методів її подолання. На нашу думку, класифікувати девіантність можна за активністю (енергетичним потенціалом), поширеністю, шкідливістю, об'єктами, особливостями механізмів (порушень адаптації), етапами функціонування, прихованістю (латентністю), схильністю до суспільних впливів, суб'єктною приналежністю, усвідомленістю суб'єктом, ставленням суспільства. Проте з утилітарної точки зору вважаємо насамперед цікавим виділення двох підтипів девіантності: 1) самооновлюване напівсвідоме бажання протистояти суспільству та 2) егоїстичну боротьбу за соціальні блага, зумовлену кризою завищених чи важкореалізовуваних очікувань (класова боротьба). Ці дві форми девіантності і визначають основні причини виникнення і напрямки подолання суперечностей. Так, у Радянському Союзі не було формальних підстав для виникнення другого типу девіацій, а ось перший, пов'язаний із кризою індивідуальної свободи, відігравав вирішальну роль. У США, для прикладу, ситуація в цей час була повністю протилежною і виявляла іншу, соціально-економічну проблему капіталістичного суспільства.

Порушення соціальних норм не можна розглядати окремо від норм та адаптивних механізмів, так як кожне порушення механізму адаптації і є причиною окремого виду девіації. Неможливість чи невміння знайти своє місце у системі суспільної взаємодії породжує бажання відмежувати себе від суспільства чи навіть вступити із ним у боротьбу.

Соціальна адаптація є тим злом, яке індивід погоджується перетерпіти заради вигод, які він може отримати від цього. У суспільствах із сильним соціальним тиском девіації існують ще жорсткий прояви сваволі представників державного механізму, тобто девіантною стає

сама система державного управління, яка, отримавши “легітимні важелі влади” діючи в межах встановлених для себе норм, порушує норми суспільства, інтереси якого вона покликана обслуговувати.

Будучи так чи інакше зумовлена небажанням адаптуватися до вимог певних норм девіантна поведінка може мати складний для кваліфікації характер. Сучасна наука відзначає умовний підхід до визначення соціальної необхідності, слідування соціальним нормам. Ідеться про те, що у конкретно взятому суспільстві в один і той же історичний момент можуть існувати декілька груп ваємосуперечливих соціальних норм, які виражають інтереси певних соціальних груп [8]. Зрозуміло, що девіантна особистість шукає таку групу, де б реалізувати свої дії вона могла з найменшим спротивом. Чи має значення для кваліфікації поведінки як девіантної суб’єктивне ставлення особи до неї? Чи головним тут є саме внутрішній спротив і бажання, а навіть пошук внутрішнього задоволення і самоствердження від порушення норм? Тобто девіантною є активна поведінка особи, спрямована на самоствердження, шляхом порушення соціальних норм, для якої джерелом життєвої енергії є насамперед порушення норм, а не ті блага, які воно приносить. Як бути із кваліфікацією, коли поведінка де-факто згідно з новими чи соціальними нормами суперечить законодавчим? На думку автора, оскільки законодавство (в тому числі система визнаних державою звичаїв чи судових прецедентів) завжди захищає інтереси домінуючої у певний історичний момент частини населення девіантною слід визнавати поведінку, яка суперечить її інтересам. З іншого боку, можлива ситуація, за якої ставлення домінуючої групи до проблеми може бути схвальним, на відміну від вимог законодавства. З точки зору уряду, девіантною не можна визнати поведінку міністра зі своєю принциповою позицією не розмовляти державною мовою. Хоч така позиція суперечить вимогам законодавства, проте вона не викликає спротиву більшості населення. Вважаємо, що в даному разі поведінка особи має роздвоєний характер, підриваючи

значення закону і замінюючи його “думкою правлячої еліти”. Питання ж суб’єктивного мотиву поведінки автоматично переходить у питання внутрішньої структури явища девіантності, методів та напрямків її подолання [8]. Факт, що до девіантної поведінки відносять також алкоголізм та спроби суїциду призводить до думки, що відхилення повинні визнаватись як такі *передовсім* за моральними нормами суспільства, тобто девіантною має бути будь-яка засуджувана суспільством (чи певною соціальною групою) *аморальна і протиправна* поведінка.

Е.Дюркгейм, наприклад, виділяє два виміри соціальних відносин – соціальну інтеграцію і соціальне регулювання. Інакше кажучи, норма інтеграції не визначає норми регулювання – і навпаки, але обидві визначають соціальні відносини. Соціальна інтеграція – це ступінь приналежності до груп та інституцій, а соціальне регулювання – прихильність до норм та цінностей суспільства. Ті, хто мають міцні зв’язки із суспільством, належать до категорії “альтруїстичних”, а ті, хто їх не має – до “егоїстичних”. Так само “врегульовані” нормами особи трактуються як “фаталісти”, а “не врегульовані” опиняються у стані “аномії” (безнормності) [7]. Розвиваючи дослідження Е.Дюркгейма, зазначимо вирішальну роль соціальної інтеграції для належного “безболісного” існування суспільства і соціального регулювання як додаткового заходу, що теж забезпечує стабільність соціальних відносин, хоч і більш “обмежувальними” щодо індивідуальної свободи методами.

На індивідуальному рівні порушення норм можливе за двох головних умов – послаблення ролі моралі та наявності сильного внутрішнього конфлікту між мораллю та за термінологією Еріка Берна “внутрішньою дитиною” особи. У певні моменти система внутрішньої цензури стає номінальною, а особа – відкритою до активної егоїстично налаштованої поведінки. Якщо ж мораль не порушують, а енергія конфлікту надто велика для того, щоб людина, використовуючи власні адаптивні механізми, могла подолати їх, простежуються всі ознаки внутрішнього самознищення

особи від “перегріву”. Такі люди для оточуючих виглядають вічно пригніченими та нещасними [10].

У кожному випадку постають негативні наслідки. Отримуємо або психологічну хворобу індивіда, або його антисоціальну та й зрештою ризиковану по відношенню до себе поведінку, адже на сучасному етапі більшість суспільних норм встановлено саме в інтересах людини.

Здійснений аналіз заявленої проблеми дає підстави для висновку про суто соціальний характер девіантності, адже поза суспільством немає норм – а отже, немає і їх порушень.

Отже, коли руйнується стара ціннісно-нормативна система, а формування нової не завершено, виникає стан суспільства, який Е.Дюркгейм влучно назвав аномією і який відбивається у свідомості та поведінці людей, що втрачають тверду соціальну опору та відчувають відчуженість від сьогодення і невпевненість у майбутньому. Інша відома корелююча назва такого стану – маргінальність, яку в силу її витоків із кризи адаптації до суспільних норм часто й ототожнюють із девіантними. Термін запроваджено американським соціологом Уолтером Міллером при спробі ним обґрунтувати причини відмови підлітків від норм їхнього соціального класу. Маргінальна особистість – це людина, яка вирішила звільнитися від суспільних норм, що часто зумовлено змінами суспільних парадигм, відсутністю прямих шляхів належної її реалізації. Подолання внутрішніх норм далеко не завжди означає бажання ламати ті норми, які нав'язує суспільство. Тут завжди спрацює аргумент доцільності, який може в один період часу вимагати дотримання правил, а в інших й – при можливості – їх порушення. Найбільш адекватним вважаємо виділення маргінальності як стану прогнозованої можливості протинормованої поведінки, а девіантності – як активної ненормативної діяльності. Маргінальна особистість, відмовляючись від норм її соціальної групи, “переймає” норми нижчих, малокультурних спільнот. Насправді такі норми, вважають “сприйнятими” тільки для обґрунтування відмови від первісних норм. Інші, “ліберальніші” норми, як правило,

не переймаються, використовуючись задля “легітимізації” у своєму культурному середовищі, відмови від “зв’язуючих” індивіда правил.

Що ж відбувається при зміні традиційних соціальних норм? Класичні приклади простежуються в періоди сексуальних революцій, релігійних. Так, у гармонійному суспільстві функція соціалізації забезпечує високий виховний ефект щодо індивідів по відношенню до правил, які функціонують в даному соціумі. Нові соціальні умови – чи це спростування певних норм, культурна експансія інших народів, чи просте виснаження енергетичного потенціалу певних відносин – створюють нові вимоги до індивідів, які не забезпечені функціонуючими у суспільстві важелями соціалізації (правові обмеження, церква, сім’я). Запрограмованість свідомості традиційними нормами малоумісна з новими соціальними умовами [9]. Як наслідок, розв’язання життєвих проблем зводиться а) до болісного розриву з традиційними нормами, ускладненого відсутністю підтримки “підсвідомого” та можливою гіперболізованою відмовою від традиційних норм, що за відсутності інтегрованого соціального досвіду може спричинити особистості серйозні втрати; б) до втечі від нових соціальних відносин, і підпадання під вплив заборонних традиційних норм, та боротьби з їх порушниками.

Обидва вектори, зумовлені одним процесом, стають причиною боротьби в суспільстві на всіх рівнях, акумулюючи енергію для ще більших змін.

Відкритими для подальших досліджень залишаються питання механізмів наростання соціальної напруги, ключових факторів, і першопричин як основи різної швидкості її розвитку у різних суспільствах.

1. Адлер А. Наука жить: Пер. с англ. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 441 с.

2. Білецький В. В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 107 с.

3. Васильев В.Л. Юридическая психология. – Санкт-

Петербург: Питер, 2000. – 624 с.

4. Вільна енциклопедія:

http://en.wikipedia.org/wiki/deviant_behavior

5. Гилинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория. – М.: Наука, 1991. – 211 с.

6. Дюркгейм Е. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 572 с.

7. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). – К.: Вид-во інституту соціології, 1996. – 112 с.

8. Переслегин С.Б., Переслегина Е.Б., Боровиков С.Е..

Социальная термодинамика и проблема идентичностей. Доступно с http://okh.nm.ru/materials/black/Per_SocTermo.htm

9. Переслегин С., Столяров А., Ютанов Н. О механике цивилизаций // НТР № 7 (51) 2001 – 1 (52) 2002. – С. 126 – 175.

10. Пилат Н. Проблема конфліктності людських стосунків у ракурсі філософсько-соціологічних та психологічних інтерпретацій. Доступно із сайту Західний науковий центр Національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України

<http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p119.php>

Юрий Михасяк. Девиантность в системе социальных отклонений. Философский анализ. В статье исследуются известные социальные отклонения, как девиантность, деликвентность и преступность, Проанализированы маргинальность и социальная “аномия”, а также вопросы субъективного восприятия девиантности, ее скрытых форм и исторических подвидов; рассматриваются причины отклонения от социальных норм, кризисы социальной адаптации и методы социальной регуляции.

Ключевые слова: девиантность, кризис адаптации, социальное напряжение, аномия, маргинал, социальные отклонения.

Yuriy Mykhassiak. Deviant Behaviour in the System of the Social Deviations. The Philosophical analysis. In this work was conducted the research of the following well-known social deviations: a deviant behaviour, a delikvent behavior and criminality. It is also conducted the analysis of the marginality and the social “anomie”. Author considers the questions of the subjective perception

of deviant behaviour, its hidden forms and historical subforms. It is investigated the reasons of the social normative deviations, the social adaptation crises and the methods of the social regulation.

Keywords: deviant behaviour, crisis of adaptation, social tensity, anomie, marginal behaviour, social deviations.